

SABRİ ORMAN ve İSLAMİ İKTİSAT ÇALIŞMALARINA KATKILARI

Ömer TORLAK¹ ORCID: 0000-0002-8927-5355

ÖZET

Bu çalışma, bir bilim insanının akademik hayatı boyunca çalıştığı alana ilişkin akademik disiplin ve bilim ahlaki bakımından hassasiyetini özet bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sabri Orman, kendisine seçmiş olduğu İslami iktisat alanında doktora tezinden başlamak üzere tam bir akademik disiplin ve bilim ahlaki hassasiyeti içinde eserlerini ortaya koymuş ve bu alanda yoğunlaşmıştır. Bu çalışma ile, Orman'ın İslami iktisat alanını çalışırken, ontoloji, epistemoloji ve metodoloji bakımından derinlikli analizleri konunun çok daha iyi anlaşılmasına ve hangi açılardan çalışılması gerektiği üzerinde anlamlı açılımlar sağlamış olduğuna işaret edilmiştir. Sabri Orman'a vefa duygusunu ifade etmesi yanında, alanda çalışacaklar için ufuk açıcı çıkarımlara sebep olması, bu çalışmanın temel amacıdır.

Anahtar Kelimeler: Sabri Orman, İslami İktisat, Ontoloji, Epistemoloji, Metodoloji, İktisat, Ahlak.

SABRİ ORMAN AND HIS CONTRIBUTIONS TO ISLAMIC ECONOMICS STUDIES

ABSTRACT

This study aims to summarize the sensitivity of a scientist in his academic life in terms of academic discipline and scientific morality. Starting from his doctoral thesis in the field of Islamic economics, Sabri Orman has chosen his works with full academic discipline and scientific moral sensitivity and concentrated in this field. With this study, while studying the Islamic economics field, it is pointed out that in-depth analysis of the subject in terms of ontology, epistemology and methodology has provided significant explanations on the subject to be understood much better and from which aspects it should be studied. In addition to expressing his sense of loyalty to Sabri Orman, it is the main purpose of this study that causes eye-opening for those who will work in the field.

Keywords: Sabri Orman, Islamic economics, Ontology, Epistemology, Methodology, Economics, Moral.

¹ Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Bölümü, otorlak@ticaret.edu.tr

1.Giriş

Akademisyenlerin akademik çalışma biçimleri ve araştırmacı tarzları bakımından farklılık gösterebilir. Bilimsel çalışmalarda derinlik kazanmanın yolu ise hiç şüphesiz, akademisyenlerin çalıştığı konularda derinleşmesi yanında o alanın teorik arka planına hakimiyeti ve metodoloji konusuna nüfuz edebilmesinden geçer. Akademik çalışmalarla nihai olarak amaçlanan, çalışma alanının ontolojisine yani varlık sebebine vakıf olmaktır. Bunu bilimsel etiğe uygun bir şekilde yapabilmek ise çalışma alanının epistemolojisi, yani teorik arka plan bilgisi ile metodolojisine sahip olmakla mümkündür. Bir diğer ifadeyle çalışma alanının epistemoloji ve metodolojisine vukufiyet arttıkça, akademisyen ya da araştırmacının çalıştığı alanın ontolojisini anlama yetisi artar.

Bu çerçeveden bakınca niçin bazı bilim insanlarının daha başarılı olduğu daha kolay anlaşılabilir. Buna karşılık azımsanamayacak akademisyen ve araştırmacı ya da bilim insanının da bu bağlamda çalışmamış olması sebebiyle kayda değer bir başarı ortaya koyamadan silinip gitmeleri kaçınılmaz olur. Bilimsel çalışma disiplini yanında bilim ahlakı da bu noktada akademisyen ve araştırmacıları besleyen önemli unsurlardır. Türkiye’de bu anlamda her iki uçta bilimsel çalışma ve bunları gerçekleştiren akademisyen ve araştırmacıyla karşılaşmak mümkün gözükmekle birlikte, bahsedilen çerçevede yıllarını çalışma alanının ontolojisini anlamaya ve epistemolojisi ile metodolojisine katkı sağlamaya vermiş akademisyen sayısının genel içindeki oranının oldukça az olduğu söylenebilir. Prof. Dr. Sabri Orman da bu az sayıdaki akademisyenler arasındadır. Akademik çalışmalarında çalışmış olduğu İslami iktisat alanının ontolojisini anlama ve açıklamaya yönelik olarak derinlikli çalışmalar yapmıştır. Bütün çalışmalarında bu derinliği yakalama çabası içinde alanın epistemolojisi ile metodolojisini asla unutmamış, tam tersine estetik kaygıyı gözetken bir sanatçı tavrıyla her çalışmasında bu hususları fazlasıyla önemseydiğinin ipuçlarını ortaya koymuştur.

İslam iktisadı ya da İslami iktisat terimlerinin kullanımı ilk bakışta rastgele gibi gelebilir. Bu ilk bakışta hiç de önemli görülmeyen kavram kullanımının ilgili akademik alanın gelişimindeki önemi, ancak terim ve kavramların akademik çalışmalar için ne denli önemli olduğu hususu dikkate alındığında, çok daha net anlaşılabilir. Bu konulardaki yaklaşımın bilimsel çalışmalardaki ahlaki yaklaşımla da ilgili olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Öte yandan herhangi bir konuyla ilgili bilimsel çalışmaların hem tarihsel bağlamı hem de uygulama yönüyle birlikte inceleme konusu yapılması bakımından çoğu kez ciddi eksiklikler içerdiği de söylenebilir. Bu çalışmada Sabri Orman’ın İslami iktisat kavramı ve bu kapsamda konunun metodolojik olarak ele alınması konusunda göstermiş olduğu hassasiyetin vurgulanması esas alınmıştır. Böylece bir yandan İslami iktisat kavramını ele alırken Sabri Orman’ın kavram ve metodolojik hassasiyeti incelenmeye diğer yandan İslam medeniyeti bağlamında hem tarihsel ve hem de sürekliliği esas alan bir yaklaşımın nasıl gözetilmiş olduğu analiz edilmeye çalışılmıştır.

2.İslami İktisadın Ontolojisi

İslami iktisat, İslam'ın temel ilkeleri ya da bir diğer ifadeyle normatif asli değerleri, yani helal ve haram çerçevesi içinde insanın hayatını idame ettirmesi için gerekli olan üretim-tüketim, alışveriş ve değişim ilişkilerini düzenleyen esasları içerir. Bu kapsamda alışveriş, borç ilişkileri, faiz, zekât, ticaret gibi iktisadın konusunu oluşturan konu ve ilişkinin varlığının anlamını İslam dini ve medeniyeti bağlamında anlama çabası, İslami iktisadın ontolojisini anlama çabasıdır. İslami iktisadın ontolojisinin daha iyi anlaşılabilmesi bakımından önemli görülen bazı hususlara değinmekte fayda vardır. Her şeyden önce kendinden önceki tarihsel süreç içinde bu ve benzeri iktisadi konular ile iktisadi düşünce ve kurumsal düzenlemelerin bir kısmını olduğu gibi kabul etmesi ve benimsemesi, İslam medeniyetinin önemli özellikleri arasındadır. Öte yandan İslam'ın normatif esasları bağlamında önceki medeniyetlerden devir alınanların bir kısmının reddedildiği ve bir kısmının bu esaslar gözetilerek uyarlanması da söz konusu olmuştur. Ayrıca ayetlerin bir bütün olarak değerlendirilmek suretiyle böyle bir değerlendirmenin yapılmış olma cesareti ve açıklığı gösterilmiş olması da çok önemlidir. Bunun yanında yine İslami iktisadın ontolojisi bağlamında ihtiyaca binaen yeni kurum ve ilkelerin hayata geçirilmesi ve inşa süreci de bu ontolojiyi anlamak bakımından fazlasıyla dikkate alınmalıdır. İslam dini ve medeniyetinin temsilcileri olarak Müslümanların sonraki dönemlerde ilk dönemlerdeki kadar bilgi, kurumsal düzenleme ve uygulama örneklerini cesaretle ve açık yüreklilikle ortaya koyamamış olması, İslami iktisadın ontolojisinin zayıfladığı ya da ortadan kalktığı anlamına gelmez. Bu olsa olsa, gayret içinde olanların zayıflıkları ya da yetersizlikleri ile açıklanabilir.

İslam'ın iktisadi düşüncesinin oluşumunun tarihi bir süreç içinde inceleme anlamına geldiğini düşünen ve bunu sarıh bir şekilde ifade eden Sabri Orman, her şeyden önce İslam'ın bir din olma özelliğinden yola çıkarak, kendini daha önceki semavi dinlerin devamı olduğu ve onları aşma iddiasını da onlarla benzeşen taraflarını cömertçe ortaya koyduktan sonra mevcut olan farkları açıkça belirttiğini ifade eder. Bu noktada Kur'an'da önceki dinleri olumlayan çok sayıdaki ayet yanında o dinler ile özellikle de temsilcilerinin eylemlerini eleştiren çok sayıda ayet olduğunu da belirterek, bu durumun gelişmeyi teyit ve takdir eden bir husus olduğunu söyler. Aynı konuda İslam hukukunun önceki normları tamamen yok saymadığını, kendisinden önceki dönemi Cahiliye dönemi şeklinde isimlendirmekle birlikte toplumsal birikimler olarak örflerin bir kısmını reddetmediğini ortaya koyar. Bilahare İslam'ın genişlemesi ve bunun sonucunda Sasani ve Bizans medeniyetleriyle karşılaşmalarda da İslam'ın temel ilkelerine aykırı olmayan birikimlere karşı çıkmadığı, aykırı olan konularda ise gerek maddi unsurlar ve gerekse maddi olmayan kültürel unsurlar bakımından süreklilik yanında değişim ve dönüşüm konularının da yoğun bir şekilde yaşandığına bazı örnekleriyle işaret eder. Bu yönüyle de tarihin sürekliliği ve yenilenme boyutunun örneklerini vermiş olan Orman, İslam medeniyetinin kendisinden önceki medeniyetler ile yönetimlerden intikal eden sosyal ve ekonomik yapılara siyasi yapılara oranla çok daha az müdahalede bulunduğunu ifade eder (Orman, 2001: 21-30).

Böylesine detaylı bir analiz ve değerlendirme ile birlikte Orman, aslında İslam medeniyetinin bütününden hareketle, İslam iktisadi düşüncesi ve İslami iktisadın oluşumunun da tarihsel süreç içinde süreklilik ve değişim konularını içinde barındırdığını açık bir şekilde ortaya koymaya çalışır. İslami iktisat ya da İslam iktisadi düşüncesi ile evrensel iktisadi bilgi yanında bağlam bağımlı bilgi üretildiğine işaret eder. Yani, İslami iktisat ile anlaşılması gereken şeyin önceki medeniyetlerin üretmiş olduğu bilgilerden İslam'ın temel ilkelerine aykırı olmayanların alınması bakımından *süreklilik*, İslam'ın temel değer ve ilkeleri olarak haram ve helaller bakımından *değiştirme*, uyarılma ya da yeni ilkeler tesis etme bakımından da *değişim* içerdiğini ortaya koymuş olur.

İslami iktisadi düşüncenin oluşumu bakımından konuya ilişkin özel örnekleri ele alan konuları da derinlikli çalışan Orman, Yunan felsefesi kaynaklarından yararlanan İbn-i Sina'nın *es-Siyasetu'l-Menzilliye*, ve onu takip eden Nasîruddin Tusî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî* ve Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî* eserleri üzerinden *İlm-i Tedbir-i Menzil* kavramı üzerinden ev ekonomisi yönetimi olarak tanımlanabilecek insanın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için menzil yani ev inşa etmesi ve bunu da eşle birlikte aile kurumuna dönüştürüp ihtiyaçları için bazı ürünleri saklayıp ihtiyaç zamanında tüketme ya da kullanması konularından bahsettiklerini belirtir. Bu eserlerinde de Yunan felsefesinin klasik kaynaklarındaki *Oikonomia* kavramını kullanan Aristo ve Platon'dan faydalandıklarını söyler. Ev yönetimi bilgisi olarak isimlendirilebilecek oikonomiada olduğu gibi, İslam iktisadi düşüncesinin oluşması ve İslami iktisat uygulamalarında tarihi birikimlerin İslam'ın esas ilkeleri, yani helal ve haramlarına ters olmayan hususlarda olduğu gibi ya da bazı uyumlaştırmalarla alınabileceği konusunda bugün bile üzerinde detaylı çalışılabilecek bir örnek olarak gündeme getirir (Orman, 2001: 301-360). Özetle, Sabri Orman, İslami iktisat düşüncesi ile İslami iktisat kurumlarının oluşumunda cesaret ve açık yüreklilikle var olan insanlık ve medeniyet birikimlerinin dikkate alınıp uygulanmasının, ihtiyaç halinde temel esas ve ilkeler bağlamında uyarlandığını ve bu ilkelere uymayanların ise reddedildiğini ifade eder. İslami iktisat sistem ve düşüncesinin de bu şekilde ilerlediğini farklı örneklerle açıklamaktan geri durmaz.

Bu genel değerlendirmeler kapsamında Orman'ın öncelikle İslami iktisat kavram ve konularının ontolojisini anlama çabasının yoğun bir şekilde gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Bu yoğun gayret beraberinde epistemolojik ve metodolojik duyarlılıkla birlikte önemli açılımlar içeren çalışmaları beslemiştir.

3.İslami İktisadın Epistemolojisi

Hemen her konuda olduğu gibi iktisadi bilginin üretiminde evrensel geçerli olan ve bağlam bağımlı olan unsurlardan söz edilebilir. Bu bağlamda iktisat kelimesinin başına herhangi bir medeniyeti temsil eden ifadenin yazılmasıyla iktisadın evrensel ilkeleri değişmez. Buna karşılık böyle bir ekleme ile iktisat, apayrı bir bilim ya da uygulama alanı da olmaz. Bu sebeple, İslam iktisadı kavramsallaştırmasının bir yönüyle kolaycılık, bir diğer yönüyle ise hatalı değerlendirmelere yol açan bir yaklaşım olacağı ifade edilebilir. Sabri Orman'ın İslam iktisadı yerine İslami iktisat terimini tercih ediyor olması her şeyden önce bu bağlamda değerli görülmektedir. Bir önceki bölümde de ifade edildiği üzere, Sabri Orman'ın İslami iktisat kavramından

özellikle anlaşılmasını istediği hususun; İslam'ın temel ilkeleri ya da bir diğer ifadesiyle normatif asli değerleri, yani helal ve haram çerçevesi içinde insanın hayatını idame ettirmesi için gerekli olan üretim-tüketim, alışveriş ve değişim ilişkilerini düzenleyen esasların iktisadın teori, sistem ve kurumlarına yansıtılması olup, iktisadın evrensel teori, ilke ve kurumlarının yok sayılmasını istemediği yönünde olduğu düşünülmektedir.

Orman'a göre, bütün ekonomik sistemler ve yapılar ile daha alt seviyedeki iktisadi yapının bileşenleri olarak firma ve alıcı düzeyindeki aktörler bakımından geçerli olan bilgiler evrensel iken, homo economicus varsayımı, ortodoks iktisadın ortaya koymuş olduğu bağlam bağımlı bilgidir. Buna karşılık azalan marjinal fayda kanununun evrensel iktisadi bilgi olduğunu ifade etmek mümkündür. Homo economicus kapitalist iktisadi sistemin kendine özgü insan tipi ile ilgili iken, azalan marjinal fayda kanunu bilgisi ise her ekonomik sistemdeki insan davranışını temsil kabiliyeti ile ilişkiyi açıklar. Azalan marjinal fayda kanununun belirli bir medeniyet içinde iktisadi bir bilgi olarak üretilmiş olması, bugün daha baskın durumda olan kapitalist ekonomik sisteme hiyerarşik bir üstünlük kazandırmaz (Orman, 2014: 61-63). Bugün ortodoks iktisadi bilginin çok önemli bir kısmının evrensel iktisadi bilgiymiş gibi algılanıyor olması, hakim ya da dominant durumda olan iktisadi sistem ve anlayışla ilişkilidir. Dolayısıyla herhangi bir medeniyet tasavvurunun ortaya koymuş olduğu iktisadi bilginin evrensel iktisadi bilgi olup olmaması, ancak diğer tüm medeniyet tasavvurları tarafından kabul görmesiyle ilişkilidir. Burada kabul görme konusunun yine de titizlikle üzerinde durulmalıdır.

Herhangi bir medeniyetin iktisadi ilişkileri bütünüyle açıklayabileceği iddiasının aşlında oldukça temelsiz olduğu ifade edilebilir. İktisat biliminin, alıcı ve satıcılar ile bazen de alışveriş işlemlerine aracılık edenlerin fayda ve değer elde etme amaçlarına dayalı olduğu ve bu amaçların birbiriyle çatışacağı dikkate alındığında, iktisadi kavram, model veya teorilerin genellenebilir olma ihtimali de azalır. Mikro ölçekteki bu iş ve işlemler sonucunda oluşan makro iktisadi eğilimler de bağlamın ve şartların değişimine bağlı olarak farklılaşır. Özetle, iktisadi modelleme ve teoriler oluşturma bağlamında evrensel iktisadi bilgi üretiminin bile oldukça zor olduğu düşünüldüğünde, hemen her medeniyet için olduğu gibi İslam medeniyeti için de bütünüyle kapsayıcı ve kuşatıcı bir iktisadi sistemden söz etmek mümkün değildir. Sabri Orman'ın konuya ilişkin çalışmaları bütün olarak değerlendirildiğinde, konuya böylesi tutarlı bir yaklaşım sarıh bir şekilde anlaşılabilir. İktisadi ilişki ve eylemlerde İslami iktisat kavramının içinin doldurulabilmesi için de mutlaka yeterli İslami referanslara sahip olması beklenir. Bu noktada Orman, herkesin üzerinde mutabık kalacağı bir İslami ekonomik sistemin söz konusu olmayacağı doğru olmakla beraber zekat emri, faiz yasağı, haramlar ve helaller gibi değişmeyen hususların da yok sayılmayacağını ifade eder (Orman, 2014: 65).

Bir iktisadi sistemin teorik veya potansiyel varlığının yeterli olduğunu düşünen Orman, hangi medeniyete ait olursa olsun iktisadi eylem ve ilişkileri açıklayan teorilerin çokluğunun, hatta bazen birbiriyle çelişmelerinin de doğal olduğunu, bazen birbiriyle çelişen iktisadi teorilerin bazı durumlarda birbirlerini tamamlayıcı özellikte olduklarını, bunun da vaka bazında değerlendirilmesi gerektiğini belirtir (Orman,

2014: 68-69). Bu noktada uygulamaya ilişkin daha mikro örnekler üzerinden derinlikli analizler yapmaksızın herhangi kapitalist ekonomik bir uygulamanın İslami iktisat görüntüsüne dönüştürülmeye yönelik çabalardan kaçınılması önemlidir. Bunların önemsenmemesi halinde ontolojiyi atlayarak kısmen epistemoloji kısmen de metodolojiye dayalı olarak hareket edilmesi doğal karşılanmaya başlanır. Günümüzde baskın iktisadi sistem ve anlayışlara karşı maalesef İslam iktisadı kavramsallaştırmasıyla birlikte çok sayıda benzer uygulamayla karşılaşılması sıklıkla mümkün olabilmektedir. Sabri Orman'ın çalışmalarının önemli bir kısmında bu kolaylıktan kaçınılmasına oldukça değerli vurgular rahatlıkla görülebilir.

Dolayısıyla, bir bilim dalı ya da araştırma alanının ontolojisini dikkate almayan akademik çalışma ve araştırmaların o alanın epistemolojisini dikkate alıp güçlü bir metodolojiye sahip olması da yeterli olmayacaktır. Böyle bir durumda bağlamından kopuk bilimsel bilgi üretimi ya da kurumsal ve teorik değerlendirmelerle, ilk bakışta kendi içinde tutarlı ancak geniş çerçevede medeniyet değerleri ve daha dar kapsamda ise ilgili bilim alanının varlık sebebinden yoksun değerlendirmelerle oldukça zarar verici sonuçlara ulaşılması mümkün hale gelebilir. Hele İslam medeniyeti gibi ölüm sonrası ebedi hayat inancının olduğu durumlar ile onun bir alt alanı olarak İslami iktisat gibi alanlarda konunun ne denli önemli olduğu fazlasıyla anlaşılabilir.

4.İslami İktisadın Metodolojisi

Sabri Orman'ın İslam iktisadi düşüncesinin teşekkül ve gelişim sürecini ele alırken, metodolojik hassasiyeti de kayda değerdir. Çalışmalarında bu hassasiyetinin çok önemli yansımalarının olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Orman, İslam iktisat düşüncesini İslam medeniyetinin önemli bir alanı olarak görür ve bir medeniyeti oluşturan temel ilkeler, örf ve gelenekler, ahlaki esaslar ve değerlerin önemine vurgu yapar. Tüm medeniyetlerin teşekkülünde insanlık mirasını göz ardı etmez ve dolayısıyla İslam medeniyetinin de kendisinden önceki medeniyetlerin ve insanlık birikiminin kendi temel inanç ve ahlaki ilkelerine ters olmayanlarını benimsediğini, bir kısmını değiştirdiğini belirtir. Sadece temel inanç ve ahlaki değerlere uygun görülmeyenleri reddettiğini ifade eder. Orman'a göre ayrıca her medeniyet, sürekliliği bakımından ortaya çıkan insan ilişkileri ve toplumsal hayatın ihtiyaçlarına göre bir yandan hayatın her alanına ilişkin olduğu gibi iktisadi hayata ilişkin ilkeler oluşturmaya çalışırken bir yandan da var olan ilkelereki değişim ihtiyaçlarına uygun çabaları önemser.

Sabri Orman, İslami iktisat düşüncesi ve ilkelerinin oluşmasını medeniyet inşa sürecinin alanlarından biri olarak görür ve medeniyetin inşa sürecini oluşturan kurum ve bilgi üretiminin dayanmış olduğu tevarüs ve inşa faaliyetlerinin İslami iktisat düşüncesi ve ilkeleri oluşumu için de geçerli olduğunu söyler. İslam'ın kurumsal tarihi ile iktisadi ve sosyal düşünce tarihi çalışmalarının henüz emekleme döneminde olduğunu vurgulamaktan da geri durmaz. Bu bağlamda henüz tamamlanmamış olmadığı şerhini düşmek suretiyle, İslam Medeniyetinin teşekkül sürecine yönelik

ileri sürmüş olduğu metametodoloji² denemesinin sonuçlarını şu şekilde sıralar (Orman, 2019: 53-66):

1. Medeniyet teşekkül sürecinin temel referansı İslam'ın normatif sistemidir.
2. Müslümanlar eski ve çağdaş medeniyetleri peşin hükümsüz ancak ilkeli bir şekilde tevarüs ve temellük etmiştir.
3. Müslümanlar aynı zamanda hayatın yeni hal ve icaplarına cevap vermek üzere İslam'ın normatif sistemi rehberliğinde maddi ve manevi değerler üretmişler ve böylece medeniyet inşası faaliyetlerinde bulunmuşlardır.
4. Tevarüs ve inşa faaliyetleri birbirine alternatif değil eş-anlı faaliyetler ve iç içe geçmiş süreçler şeklinde uygulanmıştır.
5. Tevarüs başka medeniyetlerle iletişim ve etkileşime açık olma, inşa ise yeni gelişmelere açık olup onları yönetebilme tavır ve yeteneğini gösterir. Bu yaklaşım geniş gönlü ve ufuklu olma, özgüven ve cesaret gibi hasletlerle olabilmıştır.
6. Tevarüs ve inşa faaliyetleri tahkik ve tenkit süreci ile gerçekleşmekteydi. Çeşitli itikadi ve fihki mezhepler ile bunların öncülerinin sergiledikleri çok sayıda örnek, tenkit ve tahkikin bir arada ve birbirini destekler şekilde olabileceğini göstermiştir.
7. Tevarüs ve inşa sürecinde tavır çeşitliliği ve farklılığı da beraberinde bir zenginlik getirmekteydi.
8. Dolayısıyla tevarüs ve inşa süreçlerinin bu çok sayıdaki başarılı örnekleri de onların süreklilik ve değişme arasındaki hassas dengeye dayandığının göstergesi olarak okunmalıdır.
9. İslam medeniyetinin teşekkül sürecinde bilimsel bilginin gelişme süreci bakımından metodolojik disiplinler, ait oldukları esas alanın bilgisine kıyasla daha gecikmeli olarak ortaya çıkmışlardır. Yani metodolojik disiplinler alanın bilgisinin oluşumundan sonra gelişmiştir.
10. İslam entelektüel geleneği içinde son derece zengin bir iktisadi düşünce literatürü ve hatta iktisadın çeşitli yönlerine ilişkin bağımsız eserler çok erken dönemlerden itibaren ortaya çıkmış olmakla beraber, İslami ilimler arasında iktisat ya da İslami iktisat gibi bağımsız bir bilim dalı yer almamaktadır.

Uzun yıllara dayalı İslami iktisat çalışmalarının oldukça önemli hülasası sayılabilecek oldukça yakın tarihli bu çalışmasında Orman, bilahare yukarıda önermiş olduğu metametodolojinin İslami iktisat çalışmalarına uyarlanabilirliği konusunu ise şu başlıklar altında yorumlar (Orman, 2019: 79-86):

² Sabri Orman, İslam medeniyetinin ilk teşekkül döneminin oldukça ayrıntılı bir tasvir ve tahlilini yapma ve onun bazı karakteristik özelliklerinden hareketle bir medeniyet modeli ve/veya metodolojisi çıkarma denemesinin bir metametodoloji denemesi olarak da isimlendirilebileceğini ifade eder. (Bkz., Orman, 2019: 11).

1. İslam medeniyeti için olduğu gibi onun bir alt seti olarak İslami iktisat çalışmaları için de temel referans kaynağı İslam'ın normatif sistemidir.
2. İslami iktisat çalışmaları da bir medeni tevarüs faaliyeti olarak ortaya çıkmıştır. Nazari yani teorik tevarüs bakımından Batı iktisat teorilerinin bazı unsurlarından olduğu gibi kurum ve uygulamalarından da ilham alan İslami iktisat çalışmaları elbette seçici davranmıştır.
3. Medeniyet inşa sürecine benzer şekilde İslami iktisat da bir medeni inşa sürecidir. Yeni iktisat teorileri oluşturma ve entelektüel değer yaratma yanında bu inşa sürecinde yeni iktisadi kurumlar ile maddi değerlerin oluşturulması da söz konusu olmuştur. Bu noktada Orman'a göre ilk teşekkül döneminden sonrasında İslami iktisadın inşası çabaları pek de tatminkâr değildir.
4. İktisadi tevarüs ve inşa süreçleri birbirinin alternatifi olarak değil, birbirlerini tamamlayan süreçler olarak görülmüştür.
5. İslami iktisat çalışmaları diğer iktisat çalışmalarıyla iletişim ve etkileşime açık olmalıdır.
6. İktisadi yenilenme veya iktisadi tevarüs ve inşa süreçleri bir tahkik ve tenkit zeminine dayanmalıdır.
7. İktisadi tevarüs ve inşa faaliyetlerinde tavır farklılıkları ile çeşitlilik önemli olup, aslında bu husus kaçınılmazdır.
8. İslami iktisat çalışmalarında süreklilik ve değişimin belli bir dengede gözetilmesi gerekir. Özellikle kurumsal değişimler bakımından bu dengenin gözetilmesi önemlidir.
9. İslami iktisat çalışmaları için de metodolojik çalışmalar ile metodoloji literatürü iktisat bilgisindeki gelişmeleri izleyecektir. Bir başka ifadeyle, metodolojinin öneminin mübalağa edilmemesi gerekir.
10. İslami iktisat gibi bağımsız bir bilim dalı olmamakla birlikte, *İlm-i Tedbir-i Menzil*, yani ev ekonomisi yönetimi olarak tanımlanabilecek bilginin erken zamanlarda ortaya çıkmış olması ve daha da önemlisi medeniyet inşa süreci içinde sürecin başında mevcut olmayıp ilerleyen safhalarda bütünüyle Müslümanların icat ettiği yeni ilimlerin gelişmiş ve kabul görmüş olması dikkate alındığında, "*İslami İktisat*" diye yeni bir ilmin de kurulabileceğinin veya geliştirilebileceğinin meşruiyet gerekçeleri de ortaya çıkmış olur.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan İslami iktisat metodolojisi bağlamında, Sabri Orman'ın gerek İslami iktisat kavramı ve gerekse teori ve uygulamaya dönük çalışma yapmak isteyenlere çok önemli ipuçları sunduğunu açıklıkla ifade etmek gerekir. İslami iktisat kavramsallaştırması, İslam iktisadi düşüncesinin oluşumu, teori geliştirme, iktisadi kurumlar, iktisadi hayatın değişimine bağlı olarak ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap verebilecek tüm çalışmalar bakımından önerilen bu metodoloji ve metametodoloji yaklaşımından konuyla ilgili araştırmacılar, uygulayıcılar ve politika yapıcıların yararlanabileceği düşünülmektedir.

Tüm bu metodolojik çabalar dikkate alındığında Orman'ın İslami iktisat alanına ilişkin metodolojik katkısının ne denli güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Bu metodolojik

önermelerin ontolojik ve epistemolojik hassasiyetleri göz ardı etmeksizin İslami iktisat alanında yapılacak çalışma ve araştırmalara çok önemli çıkış noktası sağlayacağı ve araştırmacıların ufkunu açacağını da yeri gelmişken belirtmekte fayda vardır.

İktisadi eylem ve ilişkilerin öznesi ve amacının insan olması bakımından iktisat ile sosyal çevre ilişkisinin önemine değinen Orman, iktisadi hayatın performansının insanın beslediği sosyokültürel yapı unsurları olarak eğitim sistemi, ahlaki ve estetik değerler sistemi, inanç sistemi, sosyal yapı, siyasi sistem ile gelenek ve görenekler gibi unsurların başarısı ile bunların ahengi ve iktisadi hayatın bu unsurlarla kurduğu bağın gücü ve uyumuna bağlı olduğunu söyler. Öte yandan iktisadi hayatın sosyokültürel yapı unsurları üzerinde de etkilerini göz ardı etmez ve özellikle de dinlerin iktisadi hayat karşısında çoğu kere olumsuz olarak nitelenen tavırlarından bahseder. Bu noktada materyalist felsefe ve özellikle de diyalektik materyalizm ile onun topluma uygulanmış şekli olan tarihi materyalizmin Ortodoks yorumunda ortaya konmuş bulunan iktisadi alt yapının nihai olarak sosyokültürel üst-yapıyı belirlediği tezine vurgu yapar. Daha da önemli bir vurgu olarak, sosyokültürel kurumsal yapıların zayıfladığı toplumlarda iktisadi alt yapının hakimiyeti ile ahlaki ve estetik kavram ve değerler arasında olması gereken farkların azalmasıyla birlikte ciddi bir zafiyetin ortaya çıkacağını belirtir (Orman, 2001: 142-157).

Bu kapsamlı değerlendirme bağlamında İslami iktisat kavram tercihinin daha anlaşılabilir olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. İktisadi hayatın öznesi ve muhatabı olan insanın, iktisadi eylem ve ilişkilerinde Müslümanca bir tavır içinde olması onun iktisadın evrensel ilkelerini yok saymamakla birlikte inancı doğrultusundaki temel ilkeler olarak helal ve haram çizgisini gözetmesini esas alır. Temel ilkelere aykırı olmayan hususları yok saymamasına, onlardan iktisadi ilişki ve eylemlerde insanlık birikimi olarak faydalanmasına yardımcı olur. Bu şekilde, iktisadi hayatın inanç, ahlak ve estetik değerler bağlamında sürdürülebilmesi mümkün hale gelir. İslam iktisadi kavramsallaştırması ise iktisadi eylemin değişen dünyası için insanı helal ve haram çizgisinin oldukça ötesinde zorlanmasına sebep olabilir. Sabri Orman'ın sosyokültürel yapı ve unsurları ile iktisadi hayat arasındaki karşılıklı etkileşim konusundaki yaklaşımının da aslında, İslami iktisat kavramını kullanması ve bu kavramı açıklarken kullandığı metodolojik yaklaşım konusundaki hassasiyeti destekler mahiyette olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Konuya ilişkin Sabri Orman'ın daha özel bir konuyu ele alarak yapmış olduğu değerlendirme oldukça açıklayıcı ve kayda değerdir. 1999 yılında bir sempozyumda sunmuş olduğu "Kur'an ve İktisat" başlıklı tebliğinde, öncelikle Kur'an-ı Kerim'de iktisadi hayatın tüm konularına ilişkin bilginin olmadığı, bazı genel ilkeler olduğunu ifade ettikten sonra faiz konusunu ele alır. Faiz yasağını açıkça ifade eden ayet ve onunla ilişkili olduğunu düşündüğü iki ayeti de dikkate almak suretiyle faiz meselesinin mikro değil, makro bir iktisadi konu olarak ele alınmasının doğru olduğunu belirtir. Konuya ilişkin değerlendirmeleri sonrasında Kur'an ayetlerinin iyi anlaşılabilmesi için onların ilgili olduğu alan ya da bilim dalının bilgisine ihtiyaç olduğunu, dolayısıyla faizi yasaklayan ayetin anlaşılabilmesi için iktisat bilgisine sahip olmak gerektiğini ifade eder. Tek başına bunun da yeterli olmayıp metodolojik

bir yaklaşıma sahip olmak gerektiğini, aksi takdirde faiz meselesinde olduğu gibi düzenlemenin nihai amaçlarıyla çelişen yargılara ulaşılabileceğini ve nihayet ayetin ilgili diğer ayetlerle birlikte değerlendirilmek suretiyle Kur'an'ın genel amaçlarıyla bağlantılı olarak düşünülmesi gerektiğini ortaya koyar. Bu üç hususa dikkat edilmediği takdirde mesela, kardeşlik ve orta toplum (vasat ümmet) ideallerini ortaya koyan ayetleri hesaba katmadan faiz yasağıyla ilgili ayeti, bu ayeti iyi anlamadan da kardeşlik ve orta toplum kavramlarıyla murat edilen şeyi doğru ve iyi anlamının mümkün olmayacağını söyler (Orman, 2001: 161-176).

Tüm bu hassasiyetleriyle beraber Orman, yeni bir ilmi gelenek tesis etme imkânına sahip olduğunu düşündüğü İslami iktisat alanının rüştünü ispat edebilmesi bakımından önermiş olduğu metametodolojik öneriler yanında şu hususlara özen gösterilmesini kaçınılmaz görür (Orman, 2019: 86-88):

1. Sağlam bir bilim ahlakı ile yüksek akademik standartların yerleştirilmiş olması.
2. Alanın yapısına uygun bir metodolojinin geliştirilmesi, ancak bu metodolojinin geliştirilmeye uygun bir şekilde açık uçlu olması.
3. Bir inşa faaliyeti olarak tarihle daha barışık, daha doğrusu tarih bilincine sahip bir teorik çalışma teamül ve alışkanlığının geliştirilmesi.
4. Modern iktisattan tevarüs edilebilecek bir husus olarak kıvamında bir nicel donanım geliştirmenin teamül haline getirilmesi.

İslam medeniyetinin diğer tüm alt alanları için olduğu gibi İslami iktisat alt alanı bakımından da Orman'a göre asıl olan, bilimsel bilgi üretmenin ahlakının olması, buna uygun akademik standartların güçlendirilmesi, metodolojinin bilgi üretmenin önünde engel teşkil etmeyecek şekilde önemsenmesi, tarihi birikimi yok saymayan, inşaya önem veren ve aynı zamanda tahkik ve tenkit konusunda açık yürekli ve cesur girişimler önemsenmeli ve desteklenmelidir. Bütün bunlar bağlamında ahlak kavramı da Orman'ın çalışmalarında önemli bir yer işgal eder. Tüm bu ifade edilenler elbette bir ütopyadan ibaret değildir. İslam'ın ilk yıllarından itibaren genişlediği dönemlerde temasa geçtiği diğer medeniyetlerle iletişim ve etkileşim örnekleri uzun yıllar bunun başarılılabildiğini bize gösterir. Son birkaç yüzyıldır hemen pek çok bilim dalı ve alanda olduğu gibi İslami iktisat alanındaki kısırlığın sebebi İslam dini değil, onun temsilcileri olarak Müslümanlardır. Bu noktada Orman'ın İslami iktisat kavram ve alanına ilişkin derinlikli çabalarının yol gösterici olarak iktisadi kurum, sistem ve teorik çalışmalara güçlü bir şekilde rehberlik edebileceği söylenebilir.

Sabri Orman'ın İslami iktisat çalışmalarında iktisat ile ahlak arasındaki ilişkilere verdiği değer ve buna ilişkin açıklamalarının ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi hak ettiği düşünülmektedir.

5.İktisat ve Ahlâk

Sabri Orman'ın iktisat ve ahlâk ilişkisine yönelik iktisat literatürüne kazandırdığı ilk önemli çalışması, Gazali'nin iktisat felsefesini ele alan doktora tezidir. Bu noktada Gazali'nin iktisadi hayata ilişkin helal ve haram kapsamında adalet ile davranılması gerektiğine ilişkin konular yanında sosyal adaletin de sağlanabilmesi bakımından

ihsan ile hareket edilmesi hususlarını da derli toplu bir şekilde iktisat literatürüne aktarılması da iktisat ahlak ilişkisinin anlaşılabilmesi bakımından değerli görülmektedir. İktisadi ilişkilerde adaletin sağlanması ile hukukiliğin sağlanabileceği, ihsan ile de ahlakiliğin dikkate alınmış olabileceği vurgulanır. Örneğin, daha fazla kâr ile satış yapmak hukuken mümkünken, zayıf bir alıcıya yapılacak satışta satıcının daha az kâra razı olması veya kârından vazgeçmesi ihsan ile yani iktisadi olaya ahlâki yaklaşım ile açıklanabilir (Orman, 2014a; Orman, 2018).

İktisat ile ahlâk arasındaki ilişkilere esas itibarıyla üç açıdan bakılabileceğini ifade eden Orman, ilk olarak hadiseye bu iki alan arasındaki ilişki şeklinde bakılabileceğini ve bu şekildeki anlama gayretine iktisat ve ahlâk ilişkilerine ontolojik yaklaşım da denebileceğini belirtir. İkinci bakış açısına göre hadisenin, konusu iktisadi hayat olan iktisat disiplini ile konusu ahlâki hayat olan bir bilgi alanı olarak ahlak disiplini arasındaki bir ilişki olarak, dolayısıyla epistemolojik olarak yaklaşılabilceğini söyler. Üçüncü bir yaklaşıma göre ise ontolojik ve epistemolojik yaklaşımların bazı bileşenlerinin karşılıklı olarak çaprazlamasıyla yaklaşımını ifade eden melez bir yaklaşım olabileceğini vurgular. İktisadi hayat ile ahlâki hayat arasındaki ilişkilere bakarken, iktisadi hayata ahlâki hayat açısından ve ahlaki hayata iktisadi hayat açısından bakmak olmak üzere iki farklı şekilde yaklaşılabilir. Buna göre ahlâk alanından yola çıkılarak iktisadi hayata bakışta asıl olan ahlâki hayat ve türev olan ise iktisadi hayat iken, iktisadi hayattan hareketle ahlâk alanını değerlendirmede ise iktisadi hayat asıl ve ahlâki hayat türev konumundadır. Dürüstlük değerini esas olarak bir satıcının ticaretini yalan söyleme üzerine bina etmesinin kazancını helal konusunda zedeleyebileceği yorumu, ahlâk alanından yola çıkılarak iktisadi hayata bakışa örnek olarak verilebilir. Buna karşılık, girişimcilik özelliği ile insanların ihtiyaçlarını karşılayacak mal ve hizmet üretip pazara sunması ve bunu helal ilke üzerine bina etme çabasıyla yapması yorumu ise iktisadi alandan yola çıkılarak ahlâki alana ilişkin bakış açısına örnek verilebilir. Aslında her iki durumda da iktisat ve ahlâk alanlarının birbirleri üzerinde etkili olabileceği kabul edilebilir. Orman'a göre bu iki alanın birbiri üzerinde olumlu ve olumsuz muhtemel etkileşimi söz konusu olabilir ve nitekim İslam medeniyeti de iktisat ile ahlâkın her ikisini de muteber faaliyetler olarak görür (Orman, 2014: 142-146).

İktisat ve ahlâk disiplinleri arasındaki ilişkilere, bir diğer ifadeyle iki disiplinin epistemolojik ilişkilerine de değinen Orman'a göre, iktisadın ahlâka ne tabi ne de karşı olduğu şeklinde pozitivist bilim felsefesinden desteklenen yargılar olmakla birlikte aslında her iki disiplin birbirine çok da kayıtsız kalamamakta ve her iki disiplin de var olan birikimlerinden karşılıklı olarak etkilenmeye devam etmektedir (Orman, 2014: 146-150). Dolayısıyla diğer pek çok bilim alanı için olduğu gibi ahlâk ve iktisat disiplinlerinin birbirinden etkilenmeye devam edeceğinde şüphe yoktur.

İktisadi düşünce tarihinin uzun zaman ve büyük ölçüde, iktisadi hayata ahlâk disiplini açısından bakma şeklindeki perspektif ile daha önce ontolojik yaklaşım dediğimiz perspektiften geliştirilen düşüncelerin etkisinde yol aldığı ifade eden Orman, iktisadi sistemlerle ilgili tartışmalar ve mesela piyasayı kapitalist sistemi eleştiren sosyalist ve benzer düşünceler ile bunlara karşı yapılan savunmaların da bu tür bir değerlendirme yaklaşımı olduğunu söyler (Orman, 2014: 150). Bu şekilde bir realite

kategorisi ile bir bilgi kategorisi yani çapraz ilişkilerle iktisat ile ahlâki ilişkilere melez yaklaşımlardan bahsedilebilir. Diğer bir ifadeyle, iktisadi bir uygulamanın ahlâki eleştirisinin ahlak felsefesi yoluyla ya da bir davranışın ahlâki değerlendirilmesinden hareketle iktisadi teorinin veya iktisadi sistemin eleştirisi konusu yapılması gibi örnekler iktisat ve ahlâk arasındaki ilişkilerin ontolojik ve epistemolojik olmak üzere iki farklı düzeyde değerlendirilmesine yol açar. Bu son değerlendirme biçiminin iktisat ve ahlâk arasındaki ilişkilerin isabetli bir şekilde olmayacağını bize söyler.

Bu değerlendirmelerden hareketle iktisat ile ahlâk ilişkilerinin doğru zeminde müzakere edilmesi gerektiği söylenebilir. Nitekim yine Sabri Orman'ın ifadesiyle; ahlak ile iktisadi hayata ilişkin ihtilafların çözümü ve hatta öncelikle önlenmesi mümkün olup, ahlâki ilkeler, sosyal ortamın kalitesinin ve sosyal sistemin performansının yükseltilmesi bakımından paha biçilmez bir değere sahiptir. Orman; "bir adım daha ileri gidilerek ahlâki ilkeler olmaksızın sosyal ve onun bir bölümü olarak iktisadi hayatın devam etmesinin mümkün olmadığı dahi ileri sürülebilir" şeklinde ifadesini güçlendirmiştir (Orman, 2014: 141-155).

Bütün bu değerlendirmeler bağlamında aslında Sabri Orman'ın doktora tezinden başlamak üzere, İslami iktisat literatürüne katkılarının derinliğine araştırmalarla ve ontolojik, epistemolojik ve metodolojik yaklaşımlarla anlamlı bir birikim oluşturduğunu ve ayrıca iktisat ile ahlâk arasındaki ilişkilerin de benzer yaklaşımlarla çözümlenmeye tabi tutulduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bu katkılarının, ilk dönemlerinden sonra uzun bir süredir ciddi bilgi üretimi ve kurumsal gelişiminin sergilenemediği İslam medeniyeti ve onun bir alt alanı olarak İslami iktisat alanı bakımından, oldukça değerli olduğunu da belirtmek icap eder.

6.Sonuç Yerine

Çalıştığı alanın tarihi arka planına, teorik bilgi birikimine sahip olmak yanında, ilgili disiplinin tüm çerçevesini bilim insanı titizliği ile araştırma konusu yapmak, elde ettiği sonuçları metodolojik disiplini önemseyerek ve elde edilen bilgiye ekleme becerisi göstererek çalışmalarına derinleşerek devam etmek, herhalde bir bilim insanının tanımlayabilecek önemli, ipuçlarıdır. Sabri Orman'ın, böylesi bir hassasiyetle İslami iktisat alanında çalışmalarını sürdürmüş olduğu düşünülmektedir. Her şeyden önce kavram hassasiyeti, çalışmış olduğu konudaki ısrarcılık, farklı medeniyetlerin insanlık tarihi birikimine katkılarını yapılan vurgu bakımından konu hakkındaki çalışmaların derinlikli bilgi üretimi bakımından değeri anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada onun bu alanda ortaya koymuş olduğu çalışmaların, ontolojik, epistemolojik ve metodolojik bakımdan derinlikli çalışmalar olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. İslami iktisat kavramından başlamak üzere, iktisat teorisi, iktisadi kurumlar, sistemler, politikalar ve iktisadi uygulamaların İslam medeniyeti ve onun bir alt alanı olarak İslami iktisat alanındaki gelişmelerin titiz bir bilim insanının gözüyle nasıl değerlendirildiği, özetlenerek ifade edilmeye çalışılmıştır. Sabri Orman'ın akademik hayatı, "sabır ve azimle bir bilim insanının İslami iktisat alanına ilişkin bilgi birikimine ontolojik, epistemolojik ve metodolojik önemli katkılar" şeklinde tanımlanabilir.

Alanda çalışma yapacak olanlar bakımından, öncelikle kavramların kullanımı, tarihi birikimi önemseme, gelişmeleri yok saymaksızın farklı medeniyetlerin birikimlerine özen gösterme ve bu bağlamda gelişimleri izleme hususları bakımından İslami iktisat çalışmalarının geleceğinde Sabri Orman'ın önemli izler bıraktığı aşikardır. Gerek teorik gerekse sistem ve kurumlar bağlamında çok sayıda çalışmanın yapılmasına epistemolojik ve metodolojik açıdan rehberlik edecek ipuçlarının alandaki araştırmacılar tarafından izlenmesiyle birlikte kavramsal ve uygulama açısından oldukça önemli çıkarımların sürdürülebileceğini söylemek mümkün gözükmektedir.

Kaynakça

- Orman, Sabri (2019), *Medeniyet Analizi – Metametodoloji ve Metodoloji*, İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Orman, Sabri (2018), *Gazâlî, Adalet ve Sosyal Adalet*, İstanbul: İktisat Yayınları.
- Orman, Sabri (2016). “İslam Entelektüel Geleneğinde İktisadi Boyutun Teşekkülü: Şeybânî, Serahsî ve Kitâbu'l-Kesb (III)”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 2(1), 19-54.
- Orman, Sabri (2014), *İslami İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Orman, Sabri (2014a), *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi*, 5. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Orman, Sabri (2001), *İktisat, Tarih ve Toplum*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Orman, Sabri (1999), "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadi Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 9-48.